

О‘ЗБЕКISTONDA IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYA
FANINING RIVOJLANISHI

Toshpo‘latov A.M.,
Andijon davlat universiteti,

Jumaxanov Sh.Z.,
Maxmudov M.M.,
Namangan davlat universiteti,
O‘zbekiston

Аннотация. В данной статье проанализирована история становления и развития экономической и социальной географии в Узбекистане. Также рассмотрены природные, социальные и политические условия, сложившиеся в разные периоды в стране, на основе которых была периодизирована история этой науки, включая общность идей, мыслей и понятий в данной области. Более того, охарактеризованы специфические особенности научных исследований в этой сфере по различным периодам.

Ключевые слова: Экономическая и социальная география, история науки, периодизация, эпоха локальных фундаментальных социально-экономических знаний, эпоха военных географических экспедиций, эпоха революционных процессов, эпоха социализации экономической географии, эпоха совершенствования географии отраслей.

Abstract. This article analyzes the history of the formation and development of economic and social geography in Uzbekistan. It also examines the natural, social, and political conditions that emerged during various periods in the country, based on which the history of the discipline has been periodized, emphasizing the commonality of ideas, concepts, and thoughts in this field. Additionally, the specific characteristics of scientific research in the field during different periods are highlighted.

Keywords: Economic and social geography, history of science, periodization, era of local fundamental socio-economic knowledge, era of military geographical expeditions, era of revolutionary processes, era of the socialization of economic geography, era of the improvement of sectoral geography.

Kirish. Yer yuzidagi har bir hudud o‘z taraqqiyot tarixiga ega. Ushbu hududlarda ilm-fan sohalarning qay darajada rivojlanganligi ular taraqqiyotini belgilovchi omillardan biridir. Fan tarixini o‘rganish, uning bosib o‘tgan taraqqiyot yo‘lini tahlil qilish katta ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Ma‘lumki, har qanday ilm sohasi ijtimoiy ehtiyoj nuqtai nazaridan vujudga keladi. Chunonchi, qishloq xo‘jaligi sohasida yer resurslaridan samarali foydalanishni tashkil etish yuzasidan – tuproqshunoslik; aholi iste‘moli uchun suv ta‘minotini tartibga solish, qishloq xo‘jaligi va energetika kabi sohalarda suvdan oqilona foydalanish jihatidan – gidrologiya; urbanizatsiya jadal rivojlanayotgan ushbu davrda shaharlarni to‘g‘ri joylashtirish, transport tizimi, ekologik muvozanat va urbanizatsiya jarayonlarini rejalashtirish nuqtai nazaridan – geourbanistika va boshqa ko‘plab fan yo‘nalishlari tarkib topgan. Albatta, ularning barchasi ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, iqtisodiy samaradorlik kasb etadi.

Zero, aholi turmush darajasini yuksaltirish, iqtisodiyotni rivojlantirish va xalqaro miqyosidagi mavqeyini yanada mustahkamlash har bir jamiyatning eng ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. Bu borada, yuqoridagi vazifalarni amalga oshirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish va amaliyotda qo'llash dolzarb ahamiyatga ega. Chunonchi, hududlarning tabiiy va ijtimoiy xususiyatlari asosida ularning ixtisoslashuvini aniqlash, iqtisodiy sig'imi va funksiyasini baholash, kishilar hayotidagi ijtimoiy tafovutlarni hisobga olgan holda, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish mamlakat taraqqiyotining poydevoridir.

Shu jihatdan, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon ma'lum omillar orqali vujudga keladi hamda o'ziga xos qonuniyatlar, tamoyil va mezonlar asosida rivojlanadi. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani ayni ushbu masalalar bilan shug'ullanadi. Zero, bu fanning yana bir betakror xususiyati shundaki, u mutaxassisni ayni vaqtda ham geograf, ham iqtisodchi bo'lishini talab qiladi; har bir narsani hudud orqali, hudud nuqtai nazaridan o'rganadi, baholaydi va bashorat (prognoz) qiladi [3; 3-b.]. Jahon bo'yicha mazkur fan miqyosida amalga oshirilgan ishlar talaygina. Jumladan, amerikalik olim Pol Krugman xalqaro savdo aloqalari va yangi iqtisodiy geografiya bo'yicha olib borgan izlanishlari uchun Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan. Kelib chiqishi xitoylik bo'lgan Yi-Fu Tuan hududlarning o'ziga xosligini ochib berishga asoslangan topofiliya ta'limoti uchun, britaniyalik geograf Devid Xarvi geourbanistika sohasidagi erishgan yutuqlari evaziga Nobel mukofotiga tenglashtirilgan Votren-Lud mukofotiga sazovor bo'lishgan [8; 394-b.].

Maqsad va vazifalar. Mazkur tadqiqotning **maqsadi** O'zbekistonda Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining rivojlanishini tizimli tahlil qilish va davrlashtirish bo'lib, uni amalga oshirish uchun quyidagi **vazifalar** belgilab olingan:

– O'zbekistonda Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining shakllanishi va rivojlanishini davrlashtirish;

– har bir bosqichning o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berish va h.k.

Metod va metodologiya. Maqolani tayyorlashda monografik tahlilga ko'proq murojaat qilingan. Jumladan, O'zbekistonda Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning shakllanishi, rivojlanishiga oid jarayonni yoritishda A.S.Soliyev [4]; V.N.Fedorko, Sh.B.Qurbonov, M.I.Nazarov [1], A.A.Qodirov [2] kabi olimlar tomonidan chop ettirilgan ilmiy ishlardan keng foydalanilgan. Ishda, asosan, geografik taqqoslash, tarixiy tahlil, davrlashtirish va tizim-tarkib metodlari qo'llanilgan.

Asosiy qism. Hozirgi global dunyoda kuzatilayotgani kabi mamlakatimizda ham tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, mehnat resurslarini samarali boshqarish, iqtisodiyotni diversifikatsiya va modernizatsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, mazkur fan taqdim etgan ilmiy xulosalardan foydalanish, asrlar davomida to'plangan tajribalarga tayanish katta ahamiyat kasb etadi.

Har qanday bilimlar majmui haqiqiy fan maqomiga ega bo'lishi, shakllanishi uchun o'zining obykti, predmeti, metodi va metodologiyasi (usuli va uslubi), asosiy tushuncha, kategoriya va qonuniyatlari, ilmiy maktab, markaz va yo'nalishlari,

salmoqli ilmiy asarlar, tadqiqotlariga ega bo'lishi va uning boshqa fan vakillari tomonidan e'tirof etilishi talab etiladi. Shuningdek, mazkur fanning o'quv predmeti sifatida o'qitilishi, maxsus fakultet, kafedra yoki laboratoriyalarning tashkil etilishi ham katta ahamiyatga ega [3; 20-b.]. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani ham yuqoridagi shart-sharoitlar, obyektiv zaruriyatlar asosida vujudga kelgan va rivojlanib borgan.

Ma'lumki geografiya fanining rivojlanishi ham boshqa fanlar singari jamiyat rivojlanishi bilan hamohang tarzda kechgan. Shuning uchun ushbu fanga oid bilimlarning rivojlanish tarixini o'rganishda davrlashtirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Geografik voqealik makon va zamon bo'yicha doimo tadrijiy o'zgarishlarda bo'ladi. Qotib qolgan yoki rivojlanmaydigan geografik voqelik tabiatda mavjud emas. Fan tarixini qiyosiy-tarixiy usulda tahlil qilish uning taraqqiyotiga to'g'ri baho berish va kelajakka nazar tashlash, ya'ni oldindan aytish (prognoz qilish) imkonini beradi.

Ilm-fan tarixini o'rganishning mutlaq zarurligini mashhur rus olimi B.B.Polinov atroflicha tahlil etib, bunday tadqiqotlar nafaqat fanning bosib o'tgan yo'lni yoritadi, balki keyingi tadqiqotlar yo'nalishini ham aniqlashni osonlashtiradi, deya ta'kidlab o'tgan. Jumladan, ilm-fan tarixi masalalari o'rganilayotganda, yuqoridagi kabi holatlar sinchiklab tahlil etiladi, ma'lum bir fan sohasining shakllanish va rivojlanish tarixini davrlashtirishda hisobga olinadi.

Geografiya fani tarixini davrlashtirishda bu borada mavjud tajribalarga tayanib, quyidagi masalalarga alohida ahamiyat qaratish lozim:

- o'rganilayotgan davrning tabiiy, sotsial va siyosiy vaziyati;
- fan sohasi bo'yicha manbalarning shakllanishi va ilmiy qarashlarning rivojlanish xususiyatlari;
- o'rganilayotgan fan sohasi bo'yicha hududdagi g'oya, fikr va tushunchalarning umumiyligi;
- o'rganilayotgan hududda fan sohasida erishilgan yutuqlarning nazariy, ilmiy va uslubiy jihatlari va hokazo.

Hozirgi kunda geografiya fanining taraqqiyot tarixini davrlashtirish bo'yicha bir necha variantdagi yondashuvlar mavjud bo'lib, ular asosan geografiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixini umumiy holda aks ettiradi. Bunday yondashuvlarni xorijiy olimlar – *A.Gumboldt, K.Ritter, V.Blash, R.Xartshorn*; yaqin o'tmishning mashhur geograf olimlari – *I.P.Gerasimov, L.P.Shubayev, Y.G.Saushkin, A.A.Grigoryev, N.A.Gvozdetskiy, A.G.Isachenko, V.P.Maksakovskiy, M.M.Golubchik* kabilarning ishlarida ko'rish mumkin.

Markaziy Osiyo va O'zbekistonda esa *H.Hasanov, A.Azatyan, R.Yugay, R.Rahimbekov, Z.Donsova, A.Ochilov, U.Obidov, A.Nigmatov* kabi olimlar geografiya fanini o'z prinsiplari asosida davrlashtirishgan.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani shakllanishi, rivojlanish tarixi hamda uning ayrim davrlari bo'yicha ma'lumotlarni *Z.M.Akramov, O.B.Ata-Mirzayev, A.S.Soliyev,*

Sh.A.Azimov, M.I.Nazarov, Z.N.Tojiyeva, N.Q.Komilova, I.R.Turdimanbetov, V.N.Fedorko, Sh.B.Qurbonov, F.T.Rajabov kabi olimlarning ayrim ishlarida ko‘rish mumkin [2; 27-b.].

Jumladan, geografiya fanlari doktori, professor A.S.Soliyev Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining shakllanish va rivojlanish tarixini O‘zbekiston nuqtai nazardan kelib chiqib, 3 ta asosiy – *oktabr inqilobigacha bo‘lgan davr, sho‘rolar davri va mustaqillik yillari* davrlariga ajratgan.

Qo‘shimcha ravishda, fundamental iqtisodiy-ijtimoiy geografik ahamiyatga ega tahlillar amalga oshirilgan manbalarni ham inobatga olgan holda, mamlakatimiz hududida iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani rivojlanishini beshta – «Mahalliy fundamental ijtimoiy-iqtisodiy bilimlar davri», «Harbiy geografik ekspeditsiyalar davri», «Inqilobiy jarayonlar davri», «Iqtisodiy geografiyaning ijtimoiylashuv davri», «Tarmoqlar geografiyasining takomillashuv davri» kabi bosqichlarga ajratish mumkin. Jumladan:

1. Mahalliy fundamental ijtimoiy-iqtisodiy bilimlar davri – bu qadimiy ijtimoiy qarashlar va o‘lka qomusiy olimlarining faoliyati bilan bog‘liq davr bo‘lib, Rossiya Imperiyasi mintaqani istilo qilgunga qadar davom etgan.

Aslida, respublikamiz hududida ijtimoiy-iqtisodiy geografik qarashlarning shakllanishi uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi. Ammo buni iqtisodiy geografiyaning fan sifatida shakllanishidan farqlash lozim. Chunki har qanday fan shu sohadagi eng mukammal qarashlarning yig‘indisidan, majmuidan iborat bo‘ladi. Buyuk vatandoshlarimiz – *Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Jayhoni, Abu Zayd Balxiy, Abu Nasr Farobiy, Muhammad Narshaxiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Nosir Xisrav, Mahmud Koshg‘ariy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirzo Ulug‘bek, Ali Qushchi, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Muhammad Haydar* kabi qomusiy olimlarning asarlarida yurtimiz va dunyoning bir qancha mamlakatlarning *tabiati, aholisi va xo‘jaligi* to‘g‘risidagi *iqtisodiy geografik ahamiyat kasb etuvchi* ma‘lumotlarni uchratish mumkin. Ammo bu va boshqa olimlar geografik me‘roslarining iqtisodiy geografik jihatlari yaxshi o‘rganilmagan. Shu bilan birga, ko‘pgina iqtisodiy geografik ma‘lumotlar xitoy va arab sayyohlarining kitoblarida ham mavjud. Ularda, asosan, mintaqamiz bozor va shaharlaridagi savdo, hunarmandchilik sohalariga katta e‘tibor berilgan. Aytish lozimki, aynan ana shu shahar va bozorlar tafsiloti orqali o‘lkamizning o‘sha davrdagi iqtisodiy hayotini aks ettiruvchi tarixiy geografiyasini bilib olishimiz mumkin.

2. Harbiy geografik ekspeditsiyalar davri – Markaziy Osiyo hududini XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya Imperiyasining manfaatlari nuqtai nazardan hududiy jihatdan keng qamrovli tadqiq etilgan bosqich bo‘lib, 1917-yilgacha davom etgan.

Bu davr tadqiqotlari umumgeografik xususiyatlari bilan ajralib turgan. Ayniqsa geologik, geomorfologik, meteorologik, glyatsiologik, geobotanik va zoogeografik jihatdan olib borilgan tadqiqotlar natijasida ulkan ilmiy hamda amaliy ahamiyatga

molik ma'lumotlar to'plangan. Ushbu tadqiqotlardan ko'zlangan maqsad o'lka hududining tabiiy geografik sharoiti hamda resurslaridan *xo'jalikni hududiy tashkil etishda foydalanish* ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, iqtisodiy geografik tadqiqotlarning jonlanishi, aynan, shu davrga borib taqaladi hamda bir qancha harbiy-ekspeditsiyachilar – *P.P.Semyonov-Tyanshanskiy, N.M.Prjevalskiy, N.A.Seversov, A.P.Fedchenko, I.V.Mushketov, V.A.Obruchev* va boshqalar tomonidan mukammal o'rganiladi, mintaqaning tabiiy xususiyatlari qatorida siyosiy geografik jihatlari tahlil etiladi. Shuningdek, rus sharqshunosi *A.L.Kun*; mahalliy ilmparvar – *Ahmad Donish, Muhammad Solih xo'ja, Qori Rahmatulla Buxoriy, Mirzo Sirojiddin* [5; 232-236 b.] kabi olimlar tomonidan mazmunida sotsial ahamiyatga ega ma'lumotlar keltirilgan.

Qolaversa, «Сельское хозяйство Туркестана» (Turkiston qishloq xo'jaligi, 1906–1918) jurnalida mintaqadagi qishloq xo'jaligi sohasida olib borilgan tadqiqot natijalari yoritib borilgan. Bunday manbalar, o'z navbatida, respublikamiz hududida XX asrning 20-yillaridan boshlab olib borilgan ilk iqtisodiy geografik tadqiqotlar uchun manba vazifasini o'tagan.

3. Inqilobiy jarayonlar davri – Chor Rossiyasining 1917-yilda tugatilishidan to 1924-yilgi Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilgunga qadar davom etgan qisqa muddatli bosqich bo'lib, mintaqada ko'plab o'zgarishlarning sodir bo'lganligi bilan xarakterlanadi.

Ushbu davrning boshlanishi oktabr to'ntarilishi bilan bog'liq bo'lib, ko'plab keyingi o'zgarishlar uchun zamin yaratgan. Jumladan, mazkur bosqichda Markaziy Osiyodagi xonlik va amirlik davlatlari qulatilib, xalq sovet respublikalari tuziladi; transport-kommunikatsiya infratuzilma elementlarini joylashtirish kengaytiriladi; elektrlashtirish jarayoni kirib keladi; qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish boshlanadi; kolxoz va sovxozlarning tashkil etiladi; tabiiy boyliklarni qazib olish jadallashadi; resurslarni qayta ishlovchi sanoat korxonalari quriladi va boshqa iqtisodiy ahamiyat kasb etuvchi jarayonlar amalga oshiriladi.

Chunonchi, mintaqa hududining yer-suv, mineral, iqlimiy va biologik resurslarini o'rganishga e'tibor yanada ortadi. Bundan ko'zlangan maqsad Markaziy Osiyoning asosiy xo'jalik tarmog'i bo'lmish – paxtachilikni rivojlantirish hamda qishloq xo'jaligining xomashyo yetkazib baruvchi boshqa tarmoqlarini shakllantirishdan iborat edi. Ana shu ehtiyoj tufayli geografik tadqiqotlarning mazmun–mohiyati va undan ko'zlangan maqsad ham o'zgarib borgan. Natijada, maxsus ixtisoslashgan ilmiy dastur asosida ancha mukammal va tizimli tadqiqotlar olib borila boshlangan. Ayrim geografik rayonlarni chuqur miqdoriy tahlil qilish, ularni kartalashtirish hamda iqtisodiy salohiyatini aniqlash bosh masalaga aylangan. Hududlarning qishloq xo'jaligi nuqtai–nazardan imkoniyatlarini aniqlash va baholashga katta e'tibor qaratilgan. Bu borada, Rossiya yer tuzish va dehqonchilik Boshqarmasi qoshidagi «Yerlar holatini yaxshilash bo'limi», «Gidrometrik bo'linma», «Turkiston Harbiy topografiya bo'limi», «Rossiya Geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi» olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar

natijalarini ko'rsatib o'tish mumkin. Ushbu muassasalarda faoliyat olib borgan olimlarning ilmiy faoliyati xalq xo'jaligining dolzarb vazifalari – *yer tuzish, obikor dehqonchilik va yaylov xo'jaligini rivojlantirish, yer osti boyliklarini izlab topish, yer-suv resurslarini baholash* hamda *kartalashtirish* kabi masalalar bilan bog'liq bo'lgan.

Shuningdek, mintaqamizda faoliyat olib borgan jadidlar o'zlarining «Yangi usul» maktablari uchun nashr ettirgan geografik adabiyotlarida iqtisodiy geografiya va uning ayrim tarmoqlari to'g'risida fikr yuritishgan. Xususan, Is'hoqxon To'ra Ibrat (Tarixi Farg'ona), Mahmudxo'ja Behbudiy (Qisqacha umumiy geografiya), Turor Risqulov (Inqilob va Turkistonning tub aholisi), Abdulla Avloniy (Afg'on sayohati), Munavvarqori Abdurashidxonov (Yer yuzi) va boshqa jadid yurtdoshlarimizning faoliyati alohida diqqatga sazovordir. Xususan, ularning asarlari o'sha davrdagi geografik qarashlarni o'zida aks ettirganligi hamda iqtisodiy geografiyaga oid bilim kurtaklarini shakllantirgani bilan ajralib turadi.

Bu davrning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, 1918-yilda nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyo ilm-fani taraqqiyotida poydevor vazifasini o'tagan O'rta Osiyo davlat universiteti (CAFY) ga asos solinadi.

Shuningdek, Turkistondagi mahalliy aholining milliy-ozodlik harakatlari kuchaygan ushbu davrda o'lka «Qizil armiya» tomonidan nazoratga olinadi va Sharqdagi Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasi (RSFSR) boshchiligidagi sovet mintaqasi sifatida shakllantirila boshlanadi. Buning uchun yuqorida keltirib o'tilganidek, qadimiy xon va amirliklar tugatiladi. Markaziy Osiyo masalalari bilan shug'ullanuvchi Turkkomissiya tashkiloti tuzilib, 1920-yil ushbu komissiya raisi Yan Ernestovich Rudzutak o'z tezislarda Turkiston ASSRni milliy belgilariga qarab avtonom respublikalarga bo'lish taklifini olg'a suradi. Milliy-hududiy chegaralanishga oid tezislar shu yilning iyun oyida Rossiya Kommunistik Partiyasi Markaziy Qo'mitasining «Partiyaning Turkistondagi vazifalari haqida» deb nomlangan qarori loyihasiga kiritiladi. V.I.Lenin 1920-yilning 13-iyunida Turkkomissiya qarorining loyihasini shaxsan ko'rib chiqadi va, o'sha paytdayoq, Turkistonni millat-davlatlarga ajratish, ularning xaritasini tuzish zarurligini ko'rsatadi [6; 38-39 b.]. Natijada, keyingi yillarda Markaziy Osiyoda milliy-etnik va xo'jalik ixtisoslashuvi tamoyillaridan kelib chiqqan holda, delimitatsiya-demarkatsiya ishlari olib boriladi.

Bunda amalda RSFSRning tellurokratik (quruqlik siyosatiga oid) hokimiyatini mustahkamlash nazarda tutilgan edi. Ikkinchi tomondan olib qaraganda, Markaziy Osiyo hududida yangi avtonom sovet respublikalarini shakllantirib olib, sotsialistik ittifoq hududini tashkil etishning tag zamirida janubdan kirib kelishi mumkin bo'lgan geosiyosiy tahdidlarga qarshi o'ziga xos to'siq barpo etish ko'zda tutilgan edi [7]. Ya'ni Angliyaning «Hindiston–Afg'oniston–Turkiston» yo'nalishidagi mustamlakachilik modeli geosiyosiy jihatdan RSFSR uchun nihoyatda katta tahdid edi. Zero, janubdan Hindiston subkontinentida o'zining ustuvorligini o'rnatgan va

tizimli ravishda shimolga qarab siljib borayotgan Angliya ham XIX asrning 70-yillarida Markaziy Osiyoni o'ziga qo'shib olish, yangi bozorlarga, xomashyo manbalariga, qolaversa, strategik jihatdan qulayroq hududlarga ega bo'lish uchun mintaqani o'z ta'siriga olish va hukmronligini o'rnatishga betinim harakat qilgan. Biroq, Markaziy Osiyoda ikki davlat ta'sir doiralarini aniqlashtirishga qaratilgan 1873-yilda imzolangan Rossiya–Angliya bitimi orqaligina mintaqani Rossiya imperiyasi tomonidan boshqarilishi belgilab olingan edi. Aynan mana shu jihatdan, sotsialistik blokni shakllantirish bu singari geosiyosiy vaziyatni nazorat qilishda ustuvor ahamiyat kasb etishi XX asrning 20–30-yillaridagi milliy–hududiy chegaralanish jarayonida inobatga olingan edi. Natijada, mintaqa siyosiy xaritasi tubdan yangilanadi hamda bu jarayon ishlab chiqarishni hududiy va ijtimoiy tashkil etish shakllariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

4. Iqtisodiy geografiyaning ijtimoiylashuv davri – bu O'zbekistonning ittifoqdosh respublika sifatida vujudga kelishi va uning 1991-yilda mustaqillikka erishishi oralig'idagi yillarni o'z ichiga olgan bo'lib, sobiq Ittifoq davridagi tadqiqotlar natijalarini qamrab oladi.

Ushbu bosqichda aholi va aholi punktlari tizimini kompleks tahlil qilish, geourbanistik tadqiqotlarni kengaytirish, ishlab chiqarish kuchlarini hududiy joylashtirish, iqtisodiy rayonlashtirish masalalari majmuali tarzda amalga oshirilgan.

Mazkur bosqich alohida ajratilishiga sabab, asosan, ungacha sof iqtisodiy ko'rsatkichlar – statistik raqamlarga ko'p ahamiyat berilgan. Shu sababli, iqtisodiy geografiyada «tarmoq-statistika» yo'nalishi ustuvor bo'lgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, XX asrning 20-yillarigacha iqtisodiy geografiya iqtisodiyot fanlari tarkibiga kiritilgandi. Albatta, fanni faqat raqamlar bilan to'ldirish va geografiyani tarmoqlar tahlili bilangina tushuntirish maqsadga muvofiq emas. Binobarin, asosiy ixtisosligi iqtisodchi bo'lgan olimlar S.V.Bernshteyn-Kogan va N.N.Baranskiylar iqtisodiy geografiyada hududiy jihatlariga ko'proq ahamiyat berishning tarafdorlari bo'lib chiqishgan. Natijada, iqtisodiy geografiya tarkibida rayonlar yo'nalishiga alohida urg'u qaratila boshlangan. Ehtimol, bu holat keyinchalik iqtisodiy geografiyani iqtisodiyot fanlari tizimidan geografiya fanlari guruhiga kiritilishiga sabab bo'lgandir.

Ma'lumki, O'rta Osiyo sobiq Ittifoqning yirik qishloq xo'jalik rayoni edi. Shuning uchun ham iqtisodiy geografik tadqiqotlarning diqqat markazida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini oqilona joylashtirish yoki hududiy tashkil etish, iqtisodiy geografik rayonlashtirish masalalari yotardi. Qishloq xo'jaligini iqtisodiy geografik rayonlashtirishda majmualilik hamda tabiiy sharoit nuqtai nazaridan ta'riflash muhim o'rin tutar edi. Shuningdek, bu tadqiqotlar aniq amaliy maqsadlarga qaratilganligi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirishning ilmiy asosi sifatida yaratilganligi bilan muhim ahamiyat kasb etardi.

O'zbekiston va butun O'rta Osiyoning iqtisodiyotiga oid tadqiqot natijalari, asosan, Ittifoqning boshqa respublikalaridan kelgan olimlar faoliyati bilan bog'liq bo'lib, iqtisodiy geografik tadqiqotlar ko'proq hududning umumiy ta'rifiga

bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarda, eng avvalo, G.N.Cherdansevning xizmatlari katta bo'lganini e'tirof etish lozim. Chunonchi, G.N.Cherdansevning 1922-yilda yozgan O'rta Osiyo haqidagi monografiyasi, 1928-yilda nashr etgan O'rta Osiyo respublikalariga bag'ishlangan kitobidan muhim iqtisodiy geografik tahlillar o'rin olgan. U 1936-yilda O'zbekiston ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlari asosida dissertatsiya himoya qilmasdan turib, iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasiga sazovor bo'ldi. Shuningdek, respublikada iqtisodiy geografik tadqiqotlarning rivojlanishiga professorlar *V.M.Chetirkin*, *N.N.Kojanov*, *N.K.Yaroshevich*, *Y.I.Poslavskiylar* ham o'zlarining katta hissalarini qo'shdilar.

Qolaversa, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishida geografiya fanlari doktori, professor *V.M.Chetirkin* alohida o'rin tutadi. U 1926-yilda «O'zbekiston: Xalq xo'jaligi holati va uning rivojlanishi» nomli yirik monografik asar chop ettiradi. Mazkur asar o'sha davr respublika iqtisodiy geografiyasiga doir qimmatli va dolzarb ma'lumotlarni o'zida mujassam qilgandi. 1940-yili *V.M.Chetirkin*ning tashabbusi bilan CAГУning geografiya kafedrasida Tabiiy geografiya, Iqtisodiy geografiya kafedralari tashkil qilinadi. Iqtisodiy geografiya kafedrasining birinchi mudiri etib dotsent *V.G.Kuznetsov* tayinlanadi. Mazkur kafedrada mashxur olimlar – *R.S.Lobach* va *A.B.Itkinlar* faoliyat ko'rsatadilar.

Bir yildan so'ng, urush tufayli Toshkentga sobiq Ittifoqning Yevropa qismidagi hududlaridan evakuatsiya qilingan o'qituvchi va ilmiy xodimlarning katta guruhi yetib keladi. Iqtisodiy geografiya kafedrasining tarkibiga professorlar – *M.G.Kadek*, *S.D.Muraveyskiy*; dotsentlar – *A.N.Rakitnikov*, *M.G.Reyser*, *A.A.Konovalovlar* kelib qo'shiladi. Natijada, 1943-yilda iqtisodiy geografiya yo'nalishi bo'yicha ilk bor aspirantura ochiladi, aspirantlar uchun muntazam ilmiy-metodik seminarlar olib boriladi, bunda *V.M.Chetirkin* murabbiylik qiladi. Aynan, mana davrda iqtisodiy geografiyaning rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratiladi. Shu tariqa, respublikamizning «otaxon» oliy ta'lim dargohida dastlabki iqtisodiy geografiya ilmiy maktabi shakllana boshlaydi.

Iqtisodiy geografiya ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda mamlakat xo'jaligini qayta tiklash ishlarida katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan. Bu borada sobiq Ittifoqda tashkil etilgan KEPS: «Комитет по использованию природных ресурсов» (Tabiiy resurslardan foydalanish Qo'mitasi) va uning asosida tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi huzuridagi СОПС: «Совет по изучению производительных сил» (Ishlab chiqarish kuchlarini o'rganish bo'yicha Kengash)ning faoliyati O'zbekiston ilm-fanida nihoyatda muhim bo'lgan. Ushbu ilmiy-tadqiqot tashkilotlari mamlakatning turli hududlarida tabiiy resurslardan foydalanish, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha konsepsiya va sxemalarni yaratganki, mohiyatan bu ishlar iqtisodiy geografiya fani doirasida olib borilgan. XX asrning 50–60-yillarida olib borilgan tadqiqotlar sirasiga Farg'ona, Qashqadaryo, Surxon-Sherobod va Zarafshon vodiysi hududlariga uyushtirilgan

ekspeditsiyalarni kiritish mumkin. Bu davrda O‘zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan – *R.S.Lobach, Z.M.Akramov, S.Saidkarimov, T.M.Mirzaliyev, R.A.Xodiyev, T.T.Tadjimov, T.I.Raimov, Y.Q.Umarov, Z.I.Tog‘ayev, Q.Abirqulov, A.N.Ro‘ziyev, O.B.Ata-Mirzayev* kabi olimlar yetishib chiqdilar. Ular ichida *Z.M.Akramov*ning cho‘l, tog‘ va tog‘oldi rayonlarni o‘zlashtirish, iqtisodiy rayonlashtirish, agrogeografiyaga oid muammolar ustida olib borgan izlanishlari alohida diqqatga sazovordir. Qolaversa, yirik hududiy-iqtisodiy tadqiqotlarni bajarilgan. Masalan, Farg‘ona vodiysining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, Angren–Olmaliq, Buxoro–Navoiy, Qashqadaryo, Mirzacho‘l, Quyi Amudaryo hududiy ishlab chiqarish majmualari to‘g‘risidagi ishlar shular jumlasidandir.

XX asrning 70-yillarida iqtisodiy geografiya sobiq Ittifoqda rasman «Iqtisodiy va sotsial geografiya» nomini oladi. Tabiiyki, uning ilgarigi ta‘rifi, ishlab chiqarish geografiyasi ekanligi sharoitiga to‘g‘ri kelmay qolgandi. Shuning uchun an‘anaviy iqtisodiy geografiyaning ta‘rifi ijtimoiy, noishlab chiqarish sohalari, aholining turmush sharoiti va tarzining hududiy jihatlarini bilan boyitiladi. Ana shu davrda, keyinchalik, respublikamizda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishiga katta va samarali hissa qo‘shgan – *G.R.Asanov, G‘.A.Ashurov, T.E.Egamberdiyev, A.S.Soliyev, X.S.Salimov, A.A.Qayumov, M.Yangiboyev, T.Jdanov, I.Safarov* kabi olimlar yetishib chiqdilar.

Ushbu bosqichning 80–90-yillarida aholi va aholi punktlari geografiyasi, sanoat tarmoqlari geografiyasi, qishloq xo‘jaligi geografiyasi va agrosanoat majmuasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga oid tadqiqotlar *K.Qurbonov, M.Ishchanov, O.Abdullayev, T.N.Mallaboyev, M.R.Bo‘riyeva, Sh.B.Imomov, A.M.Sodiqov, N.X.Mamatqulov, M.Yusupov, O.R.Tillayev* va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida batafsil yoritib berilgan.

Demak, O‘zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanish tarixining ushbu bosqichi yaqin o‘tmishdagi katta davrni o‘z ichiga olgan. Ilm-fanning nazariy masalalaridan ishlab chiqarishni hududiy joylashtirish va mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda bevosita foydalanilgan.

5. Tarmoqlar geografiyasining takomillashuv davri – 1991-yili sentabrda O‘zbekistonning mustaqil respublika sifatida vujudga kelishidan hozirgi davrgacha bo‘lgan muddatni o‘z ichiga oladi.

Bu davrda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya yangi siyosiy va iqtisodiy sharoitda rivojlana boshladi; fanning asosiy g‘oya va tushunchalari – *hududiy mehnat taqsimoti, iqtisodiy rayonlashtirish, hududiy ishlab chiqarish majmualari*; fundamental nazariyalari bozor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan kelib chiqib yoritila boshlandi. Chunonchi, XX asrning 90-yillaridan e‘tiboran, yangi tarmoqlarning alohida tadqiqot yo‘nalishi sifatida ajralib chiqishi jadallasha bordi hamda fanni raqamlashtirish amalga oshirila boshlandi.

Shuningdek, fanning yangi vazifalari ham vujudga kela boshladi. Ular jumlasiga O‘zbekistonning yoqilg‘i-energetika, don, yo‘l (transport) mustaqilligiga erishish; oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash; qishloq joylarni ijtimoiy–iqtisodiy jihatdan rivojlantirish; ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni davlat tomonidan tartibga solish; mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosat yuritishni optimallashtirish; tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish; iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamlashtirish; ekologik muammolarning iqtisodiy geografik jihatlarini baholash va boshqa dolzarb masalalarni o‘rganish kiradi.

Xulosa. Demak, O‘zbekistonda Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya ilmining shakllanishi va rivojlanishini beshta bosqichga ajratish mumkin. Endilikda, respublika olimlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiya tarkibida biroz oqsayotgan – *siyosiy* (anklav hududlar geografiyasi, elektoral geografiya, limologiya), *tarixiy* (iqtisodiy geografik ta‘limotlar tarixi), *ekologik* (shaharlar ekologiyasi, ekologik optimallashtirish) yo‘nalishlarni yanada rivojlantirishga jiddiy ahamiyat bermoqdalar. Qolaversa, noan‘anaviy mavzular – tibbiyot geografiyasi, fan va ilmiy tadqiqotlar geografiyasi, jinoyatchilik geografiyasi, rekreatsiya va turizm geografiyasi, etnomadaniyat bo‘yicha ham ilmiy tadqiqotlar ko‘lami kengayib bormoqda.

Ko‘rinib turibdiki, O‘zbekistonda iqtisodiy geografiya frontal rivojlanib, boshqa, jahonning ilg‘or mamlakatlarida bo‘lganidek, asta-sekin keng ma‘nodagi ijtimoiy geografiyaga aylanib bormoqda. Shu bilan birga, uning tarkibiy qismi hisoblangan iqtisodiy geografiya mustaqil mamlakatimizning bozor munosabatlariga o‘tishi bilan bog‘liq hududiy muammolarni tadqiq qilishda o‘zining munosib hissasini qo‘shib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Федорко В.Н., Курбонов Ш.Б., Назаров М.И. Ўзбекистон Миллий университетда иқтисодий ва ижтимоий география. – Т., 2019. – 32 б.
2. Қодиров А.А. География тарихи: Ўзбекистонда иқтисодий-ижтимоий географиянинг шаклланиши ва ривожланиши [Ўқув қўлланма]. – Бухоро, 2021. – 112 б.
3. Солиев А.С. Иқтисодий география: назария, методика ва амалиёт [Монография]. – Тошкент: Камалак, 2013. – Б. 226.
4. Солиев А.С. Ўзбекистонда география илми ва унинг географияси // Ўзбекистон География жамияти ахбороти / Илмий журнал, 44-жилд. – Т., 2014. – Б. 4-8.
5. Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б. 262.
6. Жумаханов Ш.З., Тошпўлатов А.М. Марказий Осиёда амалга оширилган миллий-худудий чегараланишнинг тарихий-географик таҳлили. Ўтмишга назар халқаро журнали. 8-сон, 3-жилд / Бош муҳаррир: Р.Х.Муртазаева. – Тошкент, 2020.– Б. 35-50.
7. Dzhamalova M., Rakhmtova Z. The foreigion policy factor of national-territorial demarkation in Central Asia [Journal] // The European Proceeding of Socal and Behavioural Science. – P. 3630-3640. – ISSN: 2357 – 1330.
8. Soliyev A.S., Jumaxanov Sh.Z., Toshpo‘latov A.M. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya [Darslik]. – Namangan: “MASHRAB” nashriyoti, 2024. – 408 b. ISBN: 978-9910-662-31-7.